

Adana'nın Manevî Mimarlarından Hâlidî Şeyhi Hasan İlmî Kozanî (Hacı Hattat Efendi)

Ali Hatalmış

[0000-0002-1689-4809](mailto:ahatalmis@cu.edu.tr) | ahatalmis@cu.edu.tr

Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Adana, Türkiye

ROR ID: [05wxkj555](https://orcid.org/05wxkj555)

Öz

Bu çalışma, XIX. yüzyıl Osmanlı taşrasında ilim, irşat ve hat sanatını bir arada temsil eden, Adana vilayeti Kozan yöresinde "Hacı Hattat Efendi" olarak tanınan Hâlidî şeyhi Hasan İlmî Kozanî'nin hayatını, ilmî ve tasavvufî kimliğini, ailesini, eserlerini ve bölgesel etkisini kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Araştırma, Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin Anadolu'daki önde gelen halifelerinden biri olan Hasan İlmî Kozanî'nin, yaşadığı çevrede nasıl bir ilmî, manevî ve kültürel gelenek oluşturduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Kayseri, İstanbul, Şam ve Kahire gibi dönemin önemli ilim merkezlerinde eğitim alan Hasan İlmî'nin, yalnızca erkek çocuklarını değil, kız çocuklarını da hafız ve hattat olarak yetiştirmesi, Osmanlı toplumunda dinî eğitimde kadınlara verilen önemin nadir bir örneği olarak dikkat çekmektedir. Bu durum, dönemin toplumda kadınların yeri ve dinî eğitim pratikleri açısından özgün bir perspektif sunmakta; aynı zamanda taşra bölgelerinde kadınların dinî ve kültürel rollerini yeniden değerlendirmeye imkân tanımaktadır. Çalışmada tarihsel-biyografik yöntem esas alınmış; yazılı kaynaklar, el yazması eserler, arşiv belgeleri ve yöre halkının sözlü anlatıları bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Bu veri grupları, bireysel ve kolektif hafızanın izlerini sürmek için kullanılmış; menkıbeler, ailevi anlatılar, alan araştırmaları ve yerel kaynaklar temel dayanaklar arasında yer almıştır. Araştırma, Osmanlı'nın 'Gerileme' ve 'Dağılma' dönemlerinde taşra sülûlîğinin oluşum dinamiklerini ve medrese-tekke bütünlüğü içinde bir şeyhin toplumsal etkisini analiz etmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda, Hasan İlmî Kozanî'nin yalnızca bir tasavvuf şeyhi değil, aynı zamanda ilmî, ailevî, sosyal ve kültürel alanlarda etkili bir kanaat önderi olduğu tespit edilmiştir. Onun, bölgedeki dinî ve sosyal yapıyı şekillendirmedeki rolü, Hâlidîlik geleneğinin taşra toplumlarındaki etkisini anlamak için önemli bir vaka sunmakta; özellikle Varsak Türkmenleri gibi yerel toplulukların İslamlaşma ve manevî gelişim süreçlerine ışık tutmaktadır. Hasan İlmî Kozanî'nin Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ile doğrudan ilişkisi, Mektûbât'ta ona ithaf edilen 35. mektupla teyit edilmektedir. Ayrıca, yüzlerce tarikat icazetnâmesini bizzat kaleme alması, hat sanatındaki ustalığı ve sanatsal mirasını ortaya koymaktadır. Bu yetkinlik, ailesine ve çevresine de sirayet etmiş; özellikle kız çocuklarının dinî ilimlerde ve hat sanatında eğitilmesi, Osmanlı toplumunda alışılmadık bir uygulama olarak öne çıkmaktadır. Hasan İlmî'nin Kozan, Feke, Saimbeyli ve çevre köylerdeki irşat faaliyetleri, bölgenin dinî, kültürel ve sosyal yapısını derinden etkilemiştir. Çocukları, torunları ve halifeleri aracılığıyla bu etkiyi genişletmiş; bölgenin dinî eğitim, ahlaki değerler ve toplumsal dayanışma pratiklerinde kalıcı bir miras bırakmıştır. Bu miras, Kurtuluş Savaşı gibi milli mücadele dönemlerinde aile ve tarikat mensuplarının vatan savunmasındaki rollerini de yansıtmaktadır. Çalışmada, Hasan İlmî Kozanî'nin eserlerini, özellikle Sirâcû't-Tarîka ve Nûru'l-Haqqîka, Mevlîd-i Şerîf, Dîvân, ed-Dürretü'l-Münîra ve Peyamber-nâme gibi eserleri üzerinden onun ilmî ve sanatsal katkılarına işaret edilmiştir. Bu araştırma, tarihî-kritik metin tahlili, biyografik yöntem, arşiv ve yazma eser taraması ile karşılaştırmalı tasavvuf tarihi yaklaşımını bir arada kullanarak, Kozanî'nin eserlerini ve faaliyetlerini çok boyutlu bir şekilde incelemektedir. Bu eserler, onun hem tasavvufî hem de edebî alandaki yetkinliğini yansıtmakta; Ehl-i Sünnet esaslarını güçlendiren içerikleriyle dönemin dinî tartışmalarına katkı sunmaktadır. Ayrıca, Hâlidîlik geleneğinin Ehl-i Sünnet hassasiyetleri, Osmanlı Devleti'ne bağlılık ve taşra sülûlîğindeki yenilikçi yaklaşımları, Kozanî'nin faaliyetleri üzerinden analiz edilmiştir. Onun, medrese ve tekke bütünlüğünü sürdüren eğitim anlayışı, taşra toplumlarında dinî bilincin

güçlenmesine katkı sağlamıştır. Araştırma, Kozanî'nin yerel ve bölgesel düzeyde oluşturduğu manevî ve kültürel mirası, Osmanlı taşra toplumunun dinî ve sosyal dinamiklerini anlamak için bir vaka çalışması olarak ele almakta; kadınların dinî eğitimdeki rollerine ve taşra sûfliliğinin toplumsal etkilerine dair tartışmalara katkı sağlamayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, çalışma, gelecekteki biyografik ve tasavvufî araştırmalar için bir temel oluşturmayı ve Kozanî'nin mirasının daha geniş bir şekilde tanınmasına vesile olmayı ummaktadır. Özellikle, bu tür taşra manevî şahsiyetlerinin Osmanlı tarihi içindeki yerini vurgulamak, akademik literatüre yeni boyutlar katacaktır.

Anahtar Kelimeler

İslam Tarihi, Hasan İlmî Kozanî, Hat Sanatı, Hâlid el-Bağdadî, Hâlidilik, Adana'da Hâlidî İrşadı

Atf Bilgisi

Hatalmış, Ali. "Adana'nın Manevî Mimarlarından Hâlidî Şeyhi Hasan İlmî Kozanî (Hacı Hattat Efendi)". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (Mart 2026), 245-266. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1801552>

Geliş Tarihi	15.10.2025
Kabul Tarihi	26.12.2025
Yayın Tarihi	15.03.2026
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Yapay Zeka Kullanımı	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı araçlardan sınırlı ölçüde yararlanılmıştır. Yapay zeka, yalnızca dil kontrolü, yazım desteği ve biçimsel düzenlemelerde yardımcı bir araç olarak kullanılmış; içerik üretiminde, bilimsel değerlendirmelerde ve sonuçların yorumlanmasında yazarın akademik sorumluluğu ve katkısı esas alınmıştır. Çalışma, bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde yürütülmüştür.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	ethicilahiyat@ogu.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu çalışma, Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi kapsamında yürütülen Disiplinler Arası Araştırma Projeleri (DAP) tarafından desteklenmiştir.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

One of the Spiritual Architects of Adana: The Khālīdī Sheikh Hasan ‘İlmī Kozanī (Hajī Khattāt Afandī)

Ali Hatalmış

[0000-0002-1689-4809](mailto:ahatalmis@cu.edu.tr) | ahatalmis@cu.edu.tr

Çukurova University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, Adana, Türkiye

ROR ID: [05wxkj555](https://orcid.org/05wxkj555)

Abstract

This study comprehensively examines the life, scholarly and mystical identity, family, works, and regional influence of Hasan ‘İlmī al-Kozanī, a Khālīdī sheikh who represented science, guidance, and calligraphy in the 19th-century Ottoman provinces and was known as “Hajī Khattāt Afandī” in the Kozan region of Adana province. The research aims to reveal how al-Kozanī, one of the leading successors (caliphs) of Mawlānā Khālīd al-Baghdādī in Anatolia, established a scholarly, spiritual, and cultural tradition in his environment. The fact that al-Kozanī, educated in prominent scientific centers of the period such as Kayseri, Istanbul, Damascus, and Cairo, raised not only his sons but also his daughters as hāfiz (Qur’an memorizers) and khattāt (calligraphers) is noteworthy as a rare example of the importance given to women in religious education in Ottoman society. This situation provides a unique perspective on the role of women and religious education practices; it also offers opportunities to reevaluate the religious and cultural roles of women in provincial regions. In the study, the historical-biographical method has been adopted; written sources, manuscripts, archival documents, and oral narratives from the local people have been evaluated with a holistic approach. These sources have been used to follow the traces of individual and collective memory; legends, family narratives, field researches, and local sources are among the main supports. The research aims to analyze how provincial Sufism was formed during the Ottoman Empire’s “Decline” and “Disintegration” periods and the social impact of a sheikh within the Madrasa-lodge integrity. In this context, it has been determined that al-Kozanī was not only a Sufi sheikh but also an effective opinion leader in scholarly, familial, social, and cultural fields. His role in shaping the region’s religious and social structure provides an important case for understanding the impact of the Khālīdī tradition in provincial societies; it particularly illuminates the Islamization and spiritual development processes of local communities like the Varsak Turkmens. Hasan ‘İlmī al-Kozanī’s direct relationship with Mawlānā Khālīd al-Baghdādī is confirmed by the thirty-fifth letter dedicated to him in Maktūbāt. Additionally, his penning of hundreds of tariqa ijāzahs personally demonstrates his mastery in calligraphy and artistic heritage. This proficiency exalted to his family and surroundings; the education of daughters in religious sciences and calligraphy stands out as an unusual practice in Ottoman society. Al-Kozanī’s guidance activities in Kozan, Feke, Saimbeyli, and surrounding villages have profoundly influenced the region’s religious, cultural, and social structure. Through his children, grandchildren, and caliphs, he expanded this influence; he left a lasting legacy in the region’s religious education, moral values, and social solidarity practices. This heritage also reflects the roles of family and tariqa (Sufi order) members in defending the homeland during national struggle periods, such as the War of Independence. This study highlights Hasan ‘İlmī al-Kozanī’s scholarly and artistic contributions through his works, particularly Sirāc al-Ṭarīqa wa Nūr al-Ḥaḳīqa, Mawlīd al-Sharīf, Dīvān, al-Durra al-Munīra and Peyamber-nāme. This research examines the works and activities of al-Kozanī in a multidimensional manner by employing a combination of historical-critical text analysis, biographical method, archival and manuscript review, and a comparative history of Sufism approach. These works reflect his proficiency in both Sūfī and literary fields; their contents, which strengthen Ahl al-Sunnah principles, thereby contributing to the religious discussions of the period. Additionally, the Khālīdī tradition’s Ahl al-Sunnah sensitivities, loyalty to the Ottoman State, and innovative approaches in provincial Sufism are analyzed

through al-Kozanî's activities. His educational approach maintaining Madrasa and lodge integrity has contributed to strengthening religious consciousness in provincial societies. The research treats al-Kozanî's spiritual and cultural legacy at local and regional levels as a case study to understand the religious and social dynamics of Ottoman provincial society; it aims to contribute to discussions on women's roles in religious education and the social impacts of provincial Sufism. In this context, the study hopes to form a foundation for future biographical and Sufi researches and to serve as an occasion for wider recognition of al-Kozanî's heritage. Particularly, emphasizing the place of such provincial figures in Ottoman history will add new dimensions to academic literature.

Keywords

Islamic History, Hasan 'İlmî al-Kozanî, Calligraphy, Khâlid al-Baghdâdî, Khâlidî Order, Khâlidîyya Guidance in Adana

Citation:

HatalmıŖ, Ali. "One of the Spiritual Architects of Adana: The Khâlidî Sheikh Hasan 'İlmî Kozanî (Hacı Khattât Afandi)". *Journal of EskiŖehir Osmangazi University Faculty of Theology* 13/1 (March 2026), 245-266. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1801552>

Date of Submission	10.15.2025
Date of Acceptance	12.26.2025
Date of Publication	03.15.2026
Peer-Review	Double anonymized / Two External
Ethical Statement	This study does not require ethics committee approval, as the data used were obtained from literature review/published sources. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Use of Artificial Intelligence	Artificial intelligence-based tools were used to a limited extent in the preparation of this study. AI was employed only as a supportive tool for language editing, writing assistance, and formal structuring; the production of content, scientific evaluation, and interpretation of results remain the full responsibility and contribution of the author. The study has been conducted in line with scientific research methods and academic ethical principles.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ethicilahiyyat@ogu.edu.tr
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	This study was supported by the Interdisciplinary Research Projects (DAP) within the scope of the Scientific Research Projects Coordination Unit of Çukurova University.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Anadolu, ilk İslam fetihleriyle İslamiyet'le tanışmış, Selçuklu fetihleri sonrasında İslamlaşarak 'Türk yurdu' yani 'Türkiye' olarak anılmaya başlamıştır.¹ Güney Anadolu, özelde Adana ve çevresinin İslamiyet'le tanışması ise daha erken devirlerde başlamıştır. Dört Halife devrindeki askerî seferler nedeniyle Bizans İmparatorluğu, Toros Dağlarının ardına çekilerek doğal savunma hattı oluşturmuş, bölgeden çekilirken şehirleri tahrip ederek insan unsurunu beraberinde götürmüştür. Bölge Emevîler devrinde Sugûr (uçlar) adıyla askeri garnizonlarla yönetilirken, Abbasîler devrinde Avâsım (garnizon şehirler) politikalarıyla Müslüman ailelerin kalıcı yerleşimi sağlanmıştır.

Abbasîler, Horasan ve Mâverâünnehir'den Türk kökenli asker ve ailelerini bölgeye yerleştirerek Türklerin Anadolu'yu yeni yurt olarak tanımalarına vesile olmuş, bu durum Selçuklu fetihlerinin yoğunlaşmasını sağlamıştır. Mükrimin Halil Yinanç'ın, ilk mutasavvıf denilebilecek zahitlerin Sugûr ve Avâsım'a yoğun şekilde yerleştiklerinden bahsetmesi² konumuz bağlamında önemlidir. Zira Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde Anadolu'da tasavvufi şahsiyetler büyük itibar görmüşlerdir.

Hasan İlmî Kozanî'nin ataları, Varsak Türkmenlerinin yoğun yaşadığı Kozan ve havalisine gelip yerleşmiştir. O, meşhur mutasavvıf Mevlâna Hâlid-i Bağdâdî'nin (ö. 1242/1827) sevdiği talebelerinden ve yöreye tayin ettiği halifelerindendir. Mevlâna Hâlid, *Mektûbât* adlı eserinde ona ithafen övgü dolu iltifatlarda bulunmuştur.³ Şam'da ikameti sırasında hattatlığı ile ön plana çıkmış, Hâlid-i Bağdâdî'nin icazetnâmelerini kaleme almıştır. Örnek şahsiyeti ve yetiştirdiği talebeleri aracılığıyla yörenin maddi ve manevi kalkınması için çalışmıştır. Talebeleri/halifeleri Kozan, Feke, Saimbeyli ve Tufanbeyli civarındaki üçra köylerde medrese ve tekkeler açmışlardır. Oğlu Ahmed Hilmi âlim ve fazıl biri olup müftülük yapmıştır. Torunu Hasan Fevzî Yazan (Kadı Baba), (d. 1875-ö. 1955) ise Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında önemli yönetim ve yargı görevlerinde bulunmuştur.⁴ Yine torunları arasından profesör vb. onlarca bilim adamı yetişmiş, onlar da yüzlerce talebe eğitmişlerdir.

Hasan İlmî, hocası Hâlid-i Bağdâdî'nin icazetiyle irşat vazifesini yerine getirmek amacıyla memleketine dönmüş ve yaşadığı yöre insanına (Varsaklar) maddi ve manevî rehberlik yapmıştır.⁵ Varsaklar, Adana'nın kuzey ilçelerindeki en yoğun nüfusa sahip Türkmen topluluğu olarak bilinmektedir.⁶ Adana'nın dağ köylerinin dinî anlayış ve hayatının şekillenmesinde Hacı

¹ Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu* (Ankara: TTK Basımevi, 1991), 31; Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu (Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/111 vd.

² Mükremin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944), 27.

³ Es'ad Sâhib, *Mektûbât-ı Mevlâna Hâlid*, çev. Dilaver Selvi - Kemal Yıldız (İstanbul: Ümran Yayınları, 1993), 198.

⁴ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması* (İstanbul: Medrese ve Mizan Yayıncılık, 2024), 2/78. Bk. Abdurrahman Yılmaz, *Din Hizmetine Adanmış Ömürler* (İstanbul: Kitaparası Yayınları, 2021), 102-103.

⁵ Bk. Suat Savur, *Adana İli Tufanbeyli İlçesi Halk Kültürü Araştırması* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 385-386.

⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir* (Ankara: TTK Basımevi, 1991), 3/108; Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihden XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)* 1/1 (1963), 84. bk. Hüseyin Demirbağ, *XVI. yüzyılda Anadolu'da Varsak Türkmenleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 11 vd.

Hattat'ın ve halifelerinin irşat faaliyetlerinin önemi büyüktür.⁷ Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası İlmî'nin ailesinden bazı kimselerin ve halifelerinin vatan savunmasında ve Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında aktif rol aldıkları belirtilmektedir.⁸

Bu çalışmada, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin merkezî otoritesinin zayıfladığı, taşra bölgelerinde yerel dinî-sosyal otoritelerin belirginleştiği bir dönemde, Adana-Kozan-Feke hattında ilmî ve tasavvufî faaliyetlerde bulunan Hasan İlmî Kozanî'nin (yöredeki adıyla Hacı Hattat Efendi'nin) hayatı, şahsiyeti, eserleri ve bölgesel etkisi incelenmektedir. Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin halifesi olarak Hasan İlmî Kozanî, manevî tecrübesi, ailesi ve bölge insanı üzerindeki etkisiyle dönemine tesir eden önemli bir dinî otoritedir. Çalışmamızda, taşra sūfliği açısından medrese ve tekkenin iç içe geçtiği bir yapıda Nakşibendî tarikatının Hâlidîlik kolunun nasıl vücut bulduğu; ilim, irşat ve sanat faaliyetleriyle bu yapıya nasıl yön verildiği ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Aynı zamanda Hasan İlmî'nin, Osmanlı toplumunda hattatlık, hafızlık eğitimi ve dinî rehberlik gibi sahalarındaki faaliyetleriyle nasıl bir tesir oluşturduğu tespit edilmeye çalışılmaktadır. Böylelikle taşra sūfliğine dair özgün bir örnek olarak Hasan İlmî Kozanî üzerinden bir tasavvuf zümresinin iç yapısına ve yerel dinî hafızaya etkisine dikkat çekilmiştir.

Bu kapsamda, Hasan İlmî hakkındaki bilgilerin çoğu yörede nesilden nesile aktarılan menkıbe tarzı anlatılar olduğu için çalışma, yazılı kaynakların yanı sıra sözlü anlatılarla desteklenmektedir. Sınırlı da olsa yazılı kaynaklarda ona dair bilgiler mevcuttur. Es'ad Sâhib'in *Mektubât-ı Mevlânâ Hâlid* ve Abdurrahman Yılmaz'ın *Din Hizmetine Adanmış Ömürler* adlı eserleri başta olmak üzere birçok kaynakta şahsına ve eserlerine dair bilgi verilmektedir. Ancak bu bilgilerin sınırlı ve dağınık olması, bu çalışmanın temel saikleri arasındadır. Çeşitli el yazmaları, arşiv belgeleri ve ailevî hafıza yoluyla aktarılan anlatılar bir arada değerlendirilerek çalışmamıza özgünlük katılmıştır. Tarihsel veri araştırması yönteminin tercih edildiği çalışmamızda, şahıs merkezli anlatım, dönemin siyasî, kültürel ve dinî bağlamıyla ilişkilendirilerek biyografi araştırması desteklenmiştir. Makale, Hasan İlmî'nin yaşadığı dönem, hayatı, ilim ve hattatlık yönü, tasavvufî faaliyetleri, halifeleri ile Hâlidî Bağdâdî'nin hayatı ve temsil ettiği Hâlidî gelenek etrafında yapılandırılmış; ulaşılan veriler değerlendirme bölümünde yorumlanarak neticelendirilmiştir.

1. Hasan İlmî Kozanî'nin Yaşadığı Dönem

Hasan İlmî Kozanî (1780-1873), Osmanlı Devleti'nin 'Gerileme' ve 'Dağılma' diye tabir olunan zor dönemlerinde yaşamıştır.⁹ Yaşadığı dönemde I. Abdülhamid (1774-1789), III. Selim (1789-1807), IV. Mustafa (1807-1808), II. Mahmud (1808-1839), Abdülmecid (1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876) olmak üzere altı padişah hüküm sürmüştür. Osmanlı Devleti bu dönemde bir yandan eyaletlerde çıkan isyanlarla meşgul olurken, diğer yandan dış müdahale ve işgallerle uğraşmıştır. Rus Çarlığı başta olmak üzere İngiltere ve Fransa gibi emperyalist devletlerin Osmanlı Devleti aleyhinde azınlıkları kıskırttıkları ve topraklarını genişlettikleri görülmüştür.

⁷ Yılmaz, *Adanmış Ömürler*, 95.

⁸ Kurtuluş savaşı yıllarında (1920'lerde) Fransız işgal yıllarında torunlarından Saimbeyli Mal Müdürü Hacı Ömer (Yazan) ve eşi hunharca katledilenler arasında sayılmıştır. Mustafa Onar, *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli* (İstanbul: Ulusoy Ofset Matbaacılık, 2009), 363.

⁹ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. asırlarda)* (Ankara: AKDYK-TTK Basımevi, 2010), 5-9.

Devlet, yenilgileri önlemek adına askeri alanda başlatılan değişim ve yenilikleri idari, hukuki ve yargı alanlarını kapsayacak şekilde genişletmiştir. Ancak Tanzimat ve Islahat fermanlarının ilanı bile kötü gidişatı durdurmaya yetmemiştir.¹⁰

Bu dönemde devletin içine düştüğü zafiyeti istismar eden valiler ortaya çıkmıştır. Mesela Vali Cezzâr Ahmed Paşa (d. 1722-ö. 1804), XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Bilâd-i Şâm, Irak ve Arabistan'da büyük nüfuz sahibi olmuştur. Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa (d. 1769-ö. 1849) ise daha ileri giderek bir hükümdar gibi hareket etmiştir. Hasan İlmî'nin uzun süre ikamet ettiği Mısır, Hicaz ve Bilâd-i Şâm toprakları uzun süre Kavalalı ailesi tarafından yönetilmiştir.

Mehmed Ali Paşa, Yeniçeri Ocağının dağıtıldığı (1826), donanmasının Navarin'de yok edildiği (1827) ve ordusunun henüz toparlanamadan Rusya'ya yenildiği (1828-1829) bir ortamda Akka Kalesini kuşatmış (1831) ve ardından Şam'a girmiştir. Ertesi yıl (1832) oğlu İbrahim Paşa sırasıyla Humus'a, Antakya'ya, Adana'ya ve Konya'ya (1832) kadar ilerlemiş ve Kütahya'da ancak durdurulabilmiştir (1833). II. Mahmud'dan sonra tahta oturan I. Abdülmecid de İngilizlerin desteğiyle M. Ali Paşa'nın Bilâd-i Şâm ve Hicaz üzerindeki tahakkümünü kırabilmiştir (1841).¹¹

Hasan İlmî'nin muhtemelen Şam'da bulunduğu yıllarda, Fransa, Doğu Akdeniz'de nüfuzunu artırmak için Suriye'deki dinî ve etnik çeşitliliği kullanmaya çalışıyordu. Özellikle 1830'lardan itibaren Katolik Marunîler ve diğer Hıristiyan toplulukları kısırtarak bölgedeki etkisini güçlendirmeye çalıştı.¹² Öyle ki, Filistin ve özellikle Kudüs, farklı Hıristiyan mezheplerine bağlı misyoner tarikatların çekişme alanına dönüşmüştü.¹³ Aynı dönemde Bilâd-i Şâm'da Dürzîve Nusayrî ayaklanmaları ile Arap Yarımadası'nda Vehhabîlerin yol açtığı karışıklıklar bölgeyi sarsıyordu.¹⁴ Bu olaylar, hac yollarının güvenliğini tehdit eden ciddi sorunlara yol açtı.¹⁵ Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine ve Kahire gibi şehirler güvenli limanlar olarak kalmayı başardı. Bu şehirlerde ilmî ve kültürel hareketlilik ile ekonomik ve ticari faaliyetler kesintisiz bir şekilde devam ediyordu.

Hac yollarının güvenliği ve Hac ibadetinin huzurla yerine getirilmesi Osmanlı Devleti için prestij meselesi sayılırdı. Hasan İlmî'nin memleketi Adana'dan Halep'e, Hama'dan, Humus'tan Şam'a, Kudüs'e ve oradan Hicaz'a uzanan bu güzergâhın güvenliği son derece önemliydi.¹⁶ Merkezi otoritenin zayıfladığı yıllarda Mehmed Ali Paşa'nın Hac güzergâhını kontrol etmek suretiyle dünya Müslümanları üzerindeki nüfuz ve itibarını artırdığını tahmin etmek zor değildi.

¹⁰ Bk. Kemal Beydilli, "Osmanlılar (Yakın Dönemler)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007).

¹¹ Abdürrezzak b. Hasan ed-Dimaşkı Baytâr, *Hilyetü'l-beşer fi târîhi'l-karnî's-sâlis aşr*, thk. Muhammed Behcet Baytâr (Beirut: Dâru Sâdir, 1993), 2/1030-1031.

¹² Fatih Karlıoğlu, *Beyrut Limanı ve Hinterlandı (1798-1840)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 332.

¹³ Karlıoğlu, *Beyrut Limanı ve Hinterlandı*, 335.

¹⁴ Mevlânâ Hâlid, Osmanlı Devleti'yle iyi ilişkiler kurmuştur; mesela Vehhabîler ve Dürzîler gibi bölgedeki karışıklık çıkarıcı gruplara karşı alınacak tedbirler konusunda yöneticileri uyaran mektuplar yazmış, bölgedeki yöneticiler de onunla istişare edip desteğini alma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bk. Abdulcebbâr Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdi ve Hâlidilik* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2016), 143, 204-205, 220-221, 260, 304, 404, 416, 505.

¹⁵ Mehmet Ali Büyükkara, "Vehhâbîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/611-612.

¹⁶ Yakınları ölüm sebebi olarak Hacı Hattat'ın Sâbit adında bir oğlu olduğunu ve Hac yolunda (veba salgınında?) vefat ettiği kanaatini benimle paylaşmışlardır.

Hâlid-i Bağdâdî ve halifelerinin Ehl-i Sünnet hassasiyetleri ve halifeye itaati öğütleyen görüşleri dikkate alınırsa Osmanlı Devleti ve özelde halife ile ilişkiler genelde olumlu seyir takip etmişti.¹⁷

Gulât-ı Şîa ve Vehhabîlik gibi aşırı addedilen dinî anlayışlarla mücadele etmede Hâlidî şeyhlerin rolü ve öneminden bahsedilebilirdi.¹⁸ Zira onların Ehl-i Sünnet hassasiyetiyle camilerde, medrese ve tekkelerde bilinçlendirme ve bilgilendirme faaliyetlerinde buldukları ifade edilmektedir.¹⁹ Ayrıca ilerleyen zamanlarda Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid gibi padişahların dünya Müslümanları üzerindeki meşruiyet ve otoritelerini tesis etmek için Nakşibendiliğin Hâlidîye kolunun özelde Gümüşhanevî dergâhının aktif desteklerini almışlardır.²⁰

Adana 1608-1833 yılları arasında Halep vilayetine bağlı bir sancak veya müstakil bir sancak olarak, nâib ve mütesellim adı da verilen valiler tarafından yönetilmiştir.²¹ Karslızâde (Kadirli) Hasan Paşa 1769'ta mütesellim/vali olmasından itibaren 'Hasanpaşazâde' diye anılan bir 'ayan ailesi'nin uzun süre Adana'yı yönettiği görülmüştür (1763-1832). XIX. Yüzyılın başlarında aynı aileden Ahmed Bey mütesellim olarak görev yapmıştır (1799-1804). İstikrar ve düzen kurulamamasını kendi lehine çevirmek isteyen Cabbârzâde/Çapanoğlu Süleyman Bey'in de Hasanpaşazâde Ahmed Bey'i mütesellim olarak atanmasını teşvik etmiştir.²² Bu aileler merkezi otoritenin atadığı valilere direnmişlerdir. Mesela 1813'te Belenli Mustafa Paşa (ö. 1245/1830) ve 1829'da Es'ad Muhlis Paşa gibi valileri görevlerini yapamaz halde bırakarak Adana'da karar verici ve söz sahibi olmuşlardır.²³

Adana'da söz sahibi olduğu anlaşılan mütesellim ve ailelerinin Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın yönetiminde kaldığı yıllarda (1832-1840) direnç gösterdiklerine dair bir malumata ulaşamadık. Ancak doğrudan merkezden atanan valilerce yönetildiği 1841 yılından sonra bu ailelerin zaman zaman Adana'yı yönetme ve söz sahibi olma çabaları sürmüştür.²⁴

¹⁷ Bk. Hamid Algar, "Hâlid el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997); Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidilik*, 141 vd.

¹⁸ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidilik*, 222-223.

¹⁹ Yusuf Alyasin, *Nakşibendiyye Tarikatı Örneğinde Suriye'de Tasavvuf* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 105 vd.

²⁰ Bk. İrfan Gündüz, "Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996).

²¹ İsmail Hakkı Unzuçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal* (Ankara: TTK Basımevi, 1984), 378, 400-401. Mütesellim; Osmanlı Devleti'nde bir sancak veya eyaleti vali veya sancakbeyi adına idare eden yönetici anlamında kullanılmıştır. Vali ve mutasarrıflar adına vergi toplamakla görevli memur da denilebilir. Bk. Yücel Özkaya, "Mütesellim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).

²² Hatice Ergül, *53 Nolu Adana Şerhiye Siciline Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 27.

²³ Sicil kayıtlarından anlaşılacağı üzere, Adana'da görev yapan valiler 'vezir' statüsünde olup 'Paşa' namıyla anılmışlardır. Ergül, *Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, 45, 47, 52. Bu meyanda Adana valiliğine atanan Es'ad Muhlis Paşa ise Hasanpaşazâde Ali Bey'in tazyikiyle Adana'ya girememiştir. Ali Bey; 'Adana'nın pašalara (valilere) tahammülü yoktur.' diyerek sert tepki göstermiştir. Bk. Yılmaz Kurt, "Hasanpaşazâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/539.

²⁴ Kasım Ener, *Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı* (İstanbul: Berksoy Matbaası, 1961), 264-265.

2. Birinci Derece Başlık Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidîlik

Mevlânâ Hâlid'in tam adı ve künyeleri Ebü'l-Behâ Ziyâuddîn Hâlid b. Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Abdullah b. Hüseyin b. Tâhâ eş-Şehrizorî en-Nakşibendî el-Müceddidî el-Kürdî'dir. Muhtemelen 1193/1779 yılında Şehrizor'a (sonraları Süleymaniye'ye) bağlı Karadağ kasabasında dünyaya gelmiştir.²⁵ Celâleddîn-i Rûmî'den sonra, kendisine 'Mevlânâ' (büyük üstad) lakabıyla hitap edilen mutasavvıfların başında gelmiştir. 'Ebü'l-Behâ (saygıdeğer)', 'Ziyâuddîn (dinin güneşi)', 'Şemsü's-Şumûs (güneşlerin güneşi)' ve 'Osmanî (soyu Hz. Osman'a uzanan)' lakapları onun için kullanılmıştır. Memleketine nispet edilerek 'Şehrizorî (Şehrizorlu)', 'el-Bağdâdî (Bağdatlı)' ve 'el-Kürdî (Kürt yurdundan)' ve meşrebine istinaden 'Nakşibendî ve Müceddidî' denilmiştir. Soyunun baba tarafından Hz. Osman'a, ana tarafından Hz. Ali'ye dayandığı ifade edilmiştir. Kaynaklarda doğum tarihinde ihtilaf edilmiş ve 1182/1768, 1186/1779, 1190/1776, 1193/1779, 1197/1782 gibi değişik tarihler verilmiştir. 'Şeşangost' (altıparmak) lakabıyla tanınan babası Pîr Mîkâil muhtemelen Kâdiriyye tarikatına bağlı bir sûfidir. Annesi de Süleymaniye'nin ünlü bir sûfi ailesine mensuptur.²⁶

Kur'an tilavetiyle ilk eğitimine başlayan Mevlânâ Hâlid, çok genç yaşta Arap dilinde, akfî ve naklî ilimlerde (tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve mantık) tahsilini başarıyla tamamladı. Ondaki öğrenme azmi ve hakikat arayışını başka diyarlara ve şehirlere sıkça seyahat etmesiyle de ilişkilendirebiliriz. Ne var ki 1213/1798 yılında Süleymaniye yöresinde görülen veba salgını bu seyahatlerini geciktirmiş olmalıdır. Hocası Abdülkerim Berzencî salgında vefat etmesi üzerine yerine yedi yıl kadar memleketinde kalıp müderrislik yapmıştır. Bu süre zarfında kelam ve mantık ilimlerine yoğunlaştığı ifade edilmiştir. 1220/1805 yılında Hac yolculuğunda farklı tasavvufî anlayışlara ilgi duymaya başlamıştır. Hac için çıktığı memleketinden Musul'a, Diyarbakır, Şanlıurfa, Halep ve Şam'a uğramış ve buralarda meşhur âlimlerle ve tasavvuf büyükleriyle tanışıp istişarelerde bulunmuştur. Şam'da kaldığı sürede Mustafa el-Kürdî'den Kâdirî tarikatı hilâfeti ve Muhammed el-Küzberî'den (ö. 1221/1806) hadis icazetleri almıştır. Yine Hac esnasında Nakşibendîliğin Müceddidî koluna ilgi duymasını sağlayan bir dizi olaylar yaşadığı söylenmiştir. Hac yolculuğunda tanıştığı Mîrza Rahîmullah Azîmâbâdî adlı dervişin tavsiyesine uyarak 1224/1809 yılında İran üzerinden Hindistan'a Abdullah ed-Dihlevî'nin (ö. 1240/1824) yanına giderek intisap etmiştir. Bu meyanda Mevlânâ Hâlid'in henüz bir yıl tamamlanmadan seyr u sülûkünü tamamlamış ve kendisine beş tarikata icazet verme yetkisi tanınmıştır.²⁷

Delhi dönüşü önce memleketi Süleymaniye ve ardından Bağdat'ta tedris ve irşat faaliyetlerini sürdürmüştür. 1238/1823'te Şam'a giderek ömrünün geri kalan yıllarını burada yine tedris ve irşat faaliyetleriyle geçirmiştir. 1241/1826 yılında ikinci defa niyetlendiği Hac

²⁵ Biyografisini yazan Algar ve Kavak 1193 (1779) yılını en isabetli doğum tarihi olabileceğini ve doğum yerini de önceleri Şehrizor'a, sonraları Süleymaniye'ye bağlandığı anlaşılan Karadağ kasabasını göstermişlerdir. Zira Süleymaniye şehri 1198/1784 yılında kurulmuş ve yörenin eski merkezi Şehrizor'un yerini almıştır. Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidîlik*, 59, 70; Algar, "Hâlid el-Bağdâdî", 15/283.

²⁶ Osman Nuri Topbaş, *Osmanlı/Âbide Şahsiyetleri ve Müesseseleriyle* (İstanbul: Erkam Yayınları, 1999), 118.

²⁷ Abdürrezzak b. Hasan b. İbrâhim el-Meydânî ed-Dimaşkî Baytâr, *Hilyetü'l-beşer fî târihi'l-karnî's-sâlisî aşr*, thk. Muhammed Behcet Baytâr (Beyrut: Dâru Sâdir, 1993), 1/571-572; Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidîlik*, 112; Topbaş, *Âbide Şahsiyetler*, 118.

yolculuğu esnasında vebaya yakalanmış ve 1242/1827'de Şam'da vefat etmiştir. Türbesi Kasiyyûn Tepesi'nin eteğinde yer almaktadır. Onun Nakşibendiyye'nin yanı sıra Kâdirî, Sühreverdî, Kübrevî ve Çiştî tarikatlarında ders ve irşat için izin verildiği söylenmektedir.²⁸

Hâlid-i Bağdâdî ilmi kişiliği yanında üstün ahlâkı ve takvasıyla dikkat çekmiştir. Kaldığı her yerde, birçok âlim ve devlet adamı ziyaretlerine gelir ve ilmî meclisler oluşurdu. En temel inanç özelliği 'Şeriata bağlılık' olarak özetlenebilen Bağdâdî, siyasî tutum olarak Osmanlı Devleti'ne olan yakınlığıyla tanınmış ve Müslümanların birliğinin yine bu çerçevede sağlanacağı düşüncesine sahip olmuştur. Osmanlı Devleti'yle yakın ilişkileri dolayısıyla kendisine 'devletli veli'²⁹ denilmiştir. Osmanlı halifeleri/padişahları ile kurulan yakın ilişkiler, Mevlânâ Hâlid'in ve Hâlidîliğin tanınması ve tanınırlığını artırmış olmalıdır.³⁰

Hâlid-i Bağdâdî, Hasan İlmî'ye ithaf ettiği 35. Mektubunda; Kur'an'a ve sünnete bağlı şer'î ilimlerle donatılmış tasavvuf anlayışını benimsediğini teyit etmektedir. Bu mektubunda sıkı sıkıya Ehli Sünnet akaidine bağlılık, dinen övülen ahlaki kurallara riayet edilmesi ve dört hak mezhep olarak da formüle edilen Sünnî fikhî mezheplerden birini tercih edilmesi tavsiye edilmektedir.³¹ Benzer ifade ve görüşlere diğer halifelerine yazdığı mektuplarda yer verilmektedir. Hadis ve fıkıh ilimlerinin tahsil edilmesi üzerinden de Ehl-i Sünnet'in savunulması teşvik edilmektedir.³²

Nakşibendîliğin Müceddidîlik ve özelde Hâlidîlik kolunun; 'şeriatle zahiri temizleme', 'tarikatte batını temizleme', 'marifetle de Allah'a ulaşma' ve 'hakikatle Allah'a yaklaşma' olarak tasavvufî anlayışlarını formüle ettikleri görülmektedir.³³ Yine benzer şekilde Hâlidîliğin dayandığı tarikat esaslarını; 'şer'î esaslara bağlılık', 'zikre ve fikre önem vermek', 'geceleri ibadetle ihyâ etmek', 'nafilelerle Allah'a yaklaşmak' ve 'sıklıkla muhasebe ve murakabe yapmak' olarak özetlemek mümkündür.³⁴

Mevlânâ Hâlid'in halifelerine gönderdiği mektuplarında sünnete uyma, bidatlerden sakınma, cahiliye adetlerinden ve sûflilerin şatahatlarından uzaklaşma, avam ve yöneticilerin (laubali) sohbetlerini terk etme biçiminde özetlenebilecek tavsiyeleri sıklıkla vurgulaması³⁵ Müceddidîlik anlayışını yansıtmaktadır. Bu bağlamda Hâlidîler, son bin yılın müceddidi olarak gördükleri İmam Rabbanî'nin *Mektubât*'ını vird gibi okunmasını tavsiye etmişlerdir. Hâlid-i Bağdâdî ve halifeleri bir yandan Kur'an ve sünnete bağlı kalarak dinî ihya ve yenilenmeyi (tecdid) savunmuşlar ve Vehhabîlik gibi akımlara karşı durmuşlardır.³⁶

²⁸ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidîlik*, 95, 112, 118-119; Algar, "Hâlid el-Bagdâdî", 15/283-284.

²⁹ Mesela Kürkçüoğlu'nun Ramazanoğlu Sami Efendi hakkında '*Devletli Veli Hazret-i Halid'den el almış*' demesi manidardır. Kemal Edip Kürkçüoğlu, *Tasavvuf tarihi ders notları* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014), 51.

³⁰ Abdülmecid b. Muhammed b. Muhammed Hani, *el-Kevâkibü'd-dürriyye 'ale'l-hadâiki'l-verdiyye fi ecillâ's-sâdeti'n-Nakşibendiyye*, thk. Muhammed Hâlid Harse (Dimaşk: Dârü'l-Beyrutî, 1997), 742-743.

³¹ Bk. Muhammed Es'ad Sâhib, *Kitâbu Buğyetü'l-vâcid fi Mektubât-i Hazret-i Mevlânâ Hâlid* (Diyarbakır: Mektebetü Seyda, 2012), 164.

³² Es'ad Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, 86-88.

³³ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 231.

³⁴ Abdurrahman Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Halidîlik* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 216.

³⁵ Hani, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, 253.

³⁶ Hani, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, 672 vd.

Müceddidî/Hâlidî şeyhlerine göre devleti yönetecek kişiler ihmale gelemeydi ama onlarla ilişkilerde dikkatli olunmalıydı. Yöneticilerin düzelmesiyle toplum düzeliyor; sarpmaları halinde toplum yoldan çıkardı. Bu nedenle yöneticilerin dinî/şer'î/tasavvufî kurallara uymaları için de gayret edilmeliydi. Zira İslam toprakları iç karışıklık ve dış işgallere maruz kalmıştı. Bu şartlarda Osmanlı Devleti'nin ve hilafetin savunulması dinen de gerekliydi. Ayrıca onlar Ehl-i Sünnet'in teminatı olarak gördükleri Osmanlılara/Türklerle özel hürmet etmişlerdir.³⁷ Şeyh Hasan İlmî ve halifelerinin devlete sadakat ve Ehl-i Sünnet hassasiyetleri bilinmektedir.³⁸ Âşık Seyrânî'nin Hacı Hattat'la olan diyalogunda da bu tür hassasiyetleri görmek mümkündür. Nitekim 'Seyrânî melamî meşreptir ama sonu iyi gelecek' diyerek hassasiyetini dile getirmesi manidardır.³⁹

3. Hasan İlmî Kozanî

Adana'nın Feke ilçesine bağlı Göbeller köyünde, muhtemelen 1780'lerin başında dünyaya gelen Hasan İlmî Kozanî, önemli bir dinî ve manevî şahsiyettir. Babası Topal Mehmed Efendi, manevî yönü güçlü, ilmiyle âmil bir kişi olarak bilinmektedir. Annesinin ve eşinin adı hakkında maalesef herhangi bir bilgi ve malumata rastlayamadık.⁴⁰

Es'ad Sâhib'in *Mektûbât-ı Mevlâna Halid* adlı eserinin Türkçe çevirisinde, 35. Mektup Hasan İlmî'ye ithaf edilmiştir. Ancak mektubun başlığında adı sehven "Harun" olarak yazılmıştır. Zira Arapça nüshasında⁴¹ ve söz konusu başlığın altındaki metinde açıkça "Hasan" şeklinde bir hitap geçmektedir.⁴² Ayrıca yazılı ve sözlü kaynaklarda "Harun" ismi kullanılmaz; aksine "Hasan İlmî el-Kozanî er-Rûmî",⁴³ "Mevlânâ Şeyh Hasan Kozanî",⁴⁴ "Şeyh Hasan el-Hâfız el-Kozanî"⁴⁵ veya kısaca "Hasan Kozanî"⁴⁶ gibi ifadelerle anılmaktadır. Müellif Yılmaz, Hasan İlmî'nin kendi el yazması *Mevlid-i Nebî* ve *Divân* adlı eserlerinde "es-Seyyid Hasan el-İlmî el-Kozanî" notlarını düştüğünü belirtmektedir. Ayrıca, "İlmî" ve "Vasfî" gibi künyelerle birlikte "Kozanî" nispetiyle memleketini işaret ettiği aktarılmaktadır.⁴⁷ Torunları ve yakınları, onun ve ailesinin Kur'ân hafızı olduğunu ifade etmekte ve müellif Hacı Hasan Şükrü'nün "el-Hâfız" nitelemesi de bunu doğrulamaktadır. "er-Rûmî" nispeti ise onun Anadolu kökenli olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁸

Son dönemlerde yayımlanan -Türkçe- birtakım eser yayımlarda ve yenilenen mezar taşında kendisine "Hasan Fevzî" denildiği görülmektedir. Kanaatimizce onun adıyla torunu Hasan Fevzî

³⁷ Rüya Kılıç, *Osmanlıdan Cumhuriyete sufi geleneğin taşıyıcıları* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 15-16, 64-65.

³⁸ Hasan İlmî, Ehl-i Sünnet akidesi ve fıkıhı benimsenmesi gereğine işaret etmektedir. Hasan İlmî Kozanî, *Sirâcü't-Tarika ve Nûru'l-Hakîka*, Ayn. No: 46743-Kayıt No: 36571 (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yazma Eserler Bölümü, Ayn. No: 46743-Kayıt No: 36571, 1b-14b), 13a.

³⁹ Abdullah Develioğlu, *Büyük İnsanlar Üçbin Türk ve İslam Müellifi* (İstanbul: Yayılcık Matbaası, 1973), 449-450.

⁴⁰ Bk. Yılmaz, *Adanmış Ömürler*, 91.

⁴¹ Es'ad Sâhib, *Buğyetü'l-vâcid*, 164.

⁴² Es'ad Sâhib, *Mektûbât-ı Mevlânâ Hâlid*, çev. Dilaver Selvi-Kemal Yıldız (İstanbul: Ümran Yayınları, 1993), 198.

⁴³ Babanzâde el-Bağdâdî İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn* (Vekâletü'l-Me'ârif, 1366), 2/7, 392.

⁴⁴ Hocazâde Ahmed Hilmî, *Hadîkatü'l-evliyâ silsile-i meşâyih Nakşibendiyye* (Dersaadet/İstanbul: Meârif Nezâreti, 1318). Yaşadığı dönemde çıkan bir gazete reklamında; 'Mevlânâ Şeyh Hasan Kozanî'nin Mevlîd-i Nebî Eseri denilerek tanıtım yapılmaktadır. Bk. *Hakâyıkü'l-Vekâyî*, "Reklam İlanı" (07 Mayıs 1288), 4.

⁴⁵ el-Hac Hasan Şükrü, *Menâkıbü Şemsu-ş-şumûs* (Dersaadet/İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1302), 134.

⁴⁶ Müellif, Hasan (Fevzî) Kozanî'nin *Esmâü'l-Hüsnâ* adlı eserine örneklerle tifta bulunmaktadır. Şeyh Ahmed, *Gülzâr-ı Sofyye*, çev. Abdullah Develioğlu (İstanbul: Amedî Matbaası, 1343), 64.

⁴⁷ Yılmaz, *Adanmış Ömürler*, 91-100. Hasan İlmî vurgusu için bk. 97.

⁴⁸ Şükrü, *Şemsu-ş-şumûs*, 134.

Yazan'ın (d.1875-ö.1955) adı karıştırılmış olmalıdır. Zira bu durum yöredeki dede adının toruna verilmesi geleneğiyle de örtüşmektedir. Bu ve benzeri nedenlerle adı karıştırılma ihtimaline karşın mezar taşına da “Hattat Hasan Fevzî” yazıldığını düşünüyoruz.⁴⁹ Benzer şekilde müellif Yılmaz da “Hasan İlmî” adını eserinin birçok yerinde teyit etmişse de biyografisini verirken de enteresan biçimde “Hasan Fevzî Kozanî” başlığını kullanmıştır.⁵⁰

Torunları ve köylülerin, babası Topal Mehmed Efendi'nin de tarikat şeyhi olabileceğini belirtmesi manidar buluyoruz. Mehmed Efendi'nin Çürükler köyünde gözlemlene imkân bulduğumuz ve ona ait olduğu söylenen toprağa gömülmüş ve metruk halde bir mezarı bulunmaktadır. Baş kısmı yuvarlakça adeta sarığı andıran görünümüyle ulema ve şeyh gibi kişiler için yapıldığı belirlenen mezar taşlarıyla benzerlik göstermektedir. Bu ve benzeri sebeplerle babası da evveliyatında Çürükler köyünde ikamet eden bir şeyh veya sonraları oğlunun halifesi olabile ihtimalini güçlendirmektedir. Bunun yanında babasının mezarının bulunduğu köyün farklı olması da düşündürücüdür.

Hasan İlmî, ilim tahsili için babası tarafından Kayseri'ye gönderilmiş, Camî-i Kebîr Medresesinde Başmüderris Göncüzâde Kâsım Efendi'den (ö. 1842)⁵¹ icazet almıştır. Bir süre bu medresede müderrişlik yaptığı bilinmektedir. İlim ve irfanını geliştirmek için İstanbul, Kahire ve Şam gibi dönemin önemli ilim merkezlerinde uzun yıllar bulunmuş, medreselerde tahsil görmüş ve hocaların özel ders halkalarına katılmıştır.

İstanbul'da şer'î ilimlerde ve hat sanatında kendini geliştirmiş, 'hattat' unvanıyla anılmaya başlamıştır. Kahire'den sonra Şam'a geçmiş ve burada Mevlâna Hâlid-i Bağdâdî'ye intisap ederek manevisi icazet almıştır. Mevlâna Hâlid'in en seçkin talebelerinden biri olmuş, Nakşibendî-Hâlidî şeyhlerinin icazetnamelerinin çoğu onun elinden çıkmıştır. Bu bağlamda tasavvuf öğretim üyesi Prof. Dr. Hayri Kaplan, Hâlid-i Bağdâdî'nin şeyh icazetnâmelerinin tomarlar halinde yüzlerce nüshasının Şam'da bir kütüphanede var olduğuna dikkat çekmiştir. Yılmaz, Siirtli kanaat önderi (Nakşibendî şeyhi) Sıbgatullah Sevgili'nin Hasan İlmî'nin mezarını ziyaret ettiği sırada (söz konusu ettiğimiz bu) icazetnâmelerin onun eliyle (hattıyla) yazıldığını sözlü olarak aktarmıştır.

Hasan İlmî, şeyhinin onayıyla Adana Fek'e dönerek Göbelli köyünde irşat faaliyetlerini sürdürmüş ve 1290/1873 yılında⁵² burada vefat etmiştir.⁵³ Bu bilgiler, torunları Bekir Hoca Efendi'nin oğlu Behzat Yazan, İsa Yazan ve (eski) köy muhtarı Mehmet Türker gibi kişilerle aktarılmıştır.

⁴⁹ Hasan İlmî'nin mezarı son nesil torunları tarafından 20 küsur yıl önce modern betonarme tipi yapıp mermerle kaplanarak yenilenmiştir. Eski (muhtemelen de orijinal baş ve ayak ucu) mezar taşları yerinden sökülerek bu yenilenen mezarın yakınına terk edilmiş vaziyette idi. Mezar taşı incelediğinde '1290' (1873) yılı dışında herhangi bir yazı ve rakam yoktu. (A.H.)

⁵⁰ Yılmaz, kendi el yazması *Mevlid-i Nebî* adlı eserinin ve *Dîvân*'ının sonunda 'es-Seyyid Hasan el-İlmî el-Kozanî' notlarının düşülmesinden hareketle onun 'Hasan' isminin bitişiğinde 'İlmî' ve 'Vasfî' gibi ad veya künyeleri kullandığı ve 'Kozanî' künyesiyle de memleketini belirttiğini aktarmaktadır Yılmaz, *Adanmış Ömürler*, 91-100.

⁵¹ Bk. Atabey Kılıç, "Göncüzâde Kâsım Efendi", Kayseri Ansiklopedisi, ed. Fatih Gökdağ (İstanbul: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2010), 2/391-392.

⁵² Mezar yerinin bulunduğu Fek'e ilçesi Göbelli köyü ile mezar taşında sadece '1290' (1290: 1873) yılı vefat yılı olarak not düşüldüğü tarafımızdan da teyit edilmiştir.

⁵³ Yılmaz, *Adanmış Ömürler*, 91 vd.

Aile şeceresine göre, Hasan İlmî'nin yedisi kız, üçü erkek toplam on çocuğu olduğu belirtilmekte ve Emiș, Emine, Bekir, Rukiye, Fatıma (Neyyire), Ayşe (Vedîde), Hürü, Ahmed (Hilmi), Hatice (Enîse) ve Sâbit adlarındadır. Oğullarından Sâbit hacca gitmiş, ancak kendisinden haber alınamamıştır. Bekir Hoca ve müftülük yapan Ahmed Hilmi'nin soyu, 'hattat' anlamına gelen 'Yazan' soyadı ile devam etmiştir. Bazı kızlarının hangi köylere gelin gittiği ve bazılarının kocalarının adları söz konusu/matbu aile şeceresi üzerine düşülen ilave notlarda görülmüştür. Ancak, bazı yazmalarda şecerede adı geçmeyen iki kızının daha adı anılmaktadır. Bu isimlerle toplamda 12 çocuğu bulunduğu da söylenebilir. Yazmalarda kızlarından Fatma Merzûka'nın 18 yaşında vefat ettiği, Ümmügülsüm Berîre'nin ise evlenmemiş olabileceği belirtilmektedir.⁵⁴

Hasan İlmî'nin Göbelli köyündeki kabri, yöre halkı tarafından 'Hacı Hattat Ziyareti' olarak bilinmekte ve çeşitli dilekler için ziyaret edilmektedir. Bir doktora çalışmasında, bu ziyaret hakkında detaylı bilgi bulunmadığı ifade edilmiştir.⁵⁵ Yeni belge ve bulgularla Hasan İlmî'nin tanınırlığı artacaktır. Mevcut malumat ve sözlü anlatılarda o, "yüce gönüllü veli, cömert, keramet sahibi, güzel ahlaklı ve vakarlı bir âlim" gibi vasıflarla anılmaktadır.

3.1. Hasan İlmî Kozanî'nin Hattatlık Yönü

Hasan İlmî Kozanî'nin belki de ayırt edici bir yönü hattatlık olmalıdır. Bu yüzden yörede "Hacı Hattat Efendi" olarak tanınmaktadır. Ayrıca Cumhuriyetin ilk yıllarında yürürlüğe giren Soyadı Kanunundan sonra oğullarının neslinden gelenlerin 'Yazan' soyadını almasından da hattatlığı teyit edilebilir. Yine bu bağlamda torunlarından rahmetli Behzat Yazan; nesilden nesile aktarılan ve kendisine emanet olarak intikal eden el yazması bir Kur'ân-ı Kerîm'i de bana göstererek onun hem oğullarını ve hem de kızlarını Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzettirdiğini ve bizzat kendi eliyle onlara güzel yazı sanatı yani hattatlığı öğrettiğini ifade etmiştir. Yılmaz eserinde kızlarına hat sanatı öğrettiğine işaret etmektedir:

Göbelli köyü Koz deresi mahallesindeki evini hem medrese hem tarikatın tekkesi olarak dinî hizmetlerinde kullandı. Kendi evlatlarına ve çevreden ilim tahsil etmek isteyenlere orada şer'î ilimleri tahsil ettirdi. Aynı zamanda hat dersleri de verdi. Hatta kızı Ayşe Hoca Hanım ile Hatice Hoca Hanım hem Arap dilinde şer'î ilimleri hem de hat sanatını babalarından öğrendiler. Hacı Hattat Efendinin oğlu Müftü Ahmed (Hilmi) Efendi de fevkalade âlim biriydi. Babası ona hem şer'î ilmi hem hattatlığı öğretti...⁵⁶

İstanbul'da kaldığı yıllarda devrin önemli hattatlarından olup aynı zamanda önemli bir fikir ve ilim adamı olduğu anlaşılan Köstendilli Şem'î Mehmed Efendi'den (ö. 1272/1855)⁵⁷ hat sanatını

⁵⁴ El yazması Muhtelif yazmalar ve içerisinde muhtemelen *Dîvân*'ının da yer aldığı kayıtlarda bazı kızlarına ait ayrıntılı doğum tarihleri verilmektedir. Mesela Ümmügülsüm Berîre 21 Zilkade 1268/6 Eylül 1852'de doğmuş (hayatı ve soyuna dair bilgi sahibi değiliz), Fâtıma Merzûka 19 Ramazan 1270/15 Haziran 1854'te doğmuş ve 1272 (1856)'da vefat etmiş, Fâtıma Neyyire 7 Cemaziyelahir 1274/23 Ocak 1854'de doğmuş, Âişe Vedîde 6 Recep 1276/29 Ocak 1860'da doğmuş, Hatice Enîse de 12 Rebiyülahir 1284/13 Ağustos 1867'de doğmuş şeklinde kayıtlara rastlanmaktadır. Bk. Hasan İlmî Kozanî, *Muhtelif Yazmalar* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, 2503).

⁵⁵ Fatma Ateş, *Adana Halk Hekimliğinde Ocak Kültü* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 175.

⁵⁶ Yılmaz, *Adanmış Ömürler*, 95-96.

⁵⁷ Serkan Türkoğlu, "Şem'î'nin Manzum Kasîde-i Nûniyye Tercümesi", *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 32 (Aralık 2023), 63.

öğrendiği bilgisini bir eserinde hat hocasını işaretten “*Telâmizî Mehmed Şem’î*” (Mehmed Şem’î’nin öğrencilerinden) notunu düşmesinden de teyit edebiliriz.⁵⁸ Şem’î Mehmed Efendi’nin (ö. 1272/1855) hocası devrin büyük hattatlarından İsmail Zühdfî Efendi (ö. 1221/1806) idi.⁵⁹ Hacı Hattat Efendi’nin Şem’î Mehmed Efendi gibi tanınmış bir hattatın talebesi olduğunu belirtmesi ve üstat-talebe ilişkisini vurgulanması açısından önemlidir.

Hacı Hattat’ın hala hat sanatının ve ustalarının kıymetinin bilindiği ve takdir edildiği bir çağda yaşamış olduğunu ifade etmek de zor olmasa gerekir. Bu durumu onun tüm evlatlarına hat sanatını öğretmesinden de anlamaktayız. Kendileri hat sanatı üstatlarının elinden icazet almışlardır. Onun hassaten Kur’ân-ı Kerim’i el emeği göz nuruyla sürekli teksir ettiği ve yakınlarını da aynı uğraşa sevk ettiği anlatılmaktadır. Çoğu yakını da kızlarına ait Kur’an yazmalarının olduğunu sıklıkla ifade etmektedir.

İstanbul, tarih boyunca hat sanatının en önemli merkezlerinden biri olarak tanınmıştır. Türk-İslam kültüründe yaygın olarak bilinen ‘Kur’ân-ı Kerîm Mekke’de nazil olmuş, Medine’de yaşanmış, Kahire’de tilavet edilmiş ve İstanbul’da yazılmıştır’ ifadesi, bu sanatın İstanbul’daki eşsiz konumunu vurgular. İstanbul gibi hat sanatında zirveye ulaşmış bir şehirde icazet almış olmak, bir hattat için büyük bir değer ve itibar kaynağıdır. Hâlid-i Bağdâdî’nin, tarikat icazetnamelerini yazma görevini ona tevdi etmesi, bu kişinin hat sanatındaki ustalığını ve yetkinliğini açıkça ortaya koyar. Bunun yanı sıra, Hâlid-i Bağdâdî’nin, “*İcâzetün ile’l-Fâdil eş-Şeyh Hasan Efendî eş-Şehîru bi’l-Hattât el-Kozanî*” (Kozanlı hattat olarak tanınmış faziletli Şeyh Hasan Efendi’ye icazettir) ifadesiyle, Şeyh Hasan İlmî Efendi’ye tarikatta irşat yetkisi verdiğini belirten icazetnamesi, onun hattatlık mesleğinin ardından şeyhlik makamına yükseldiğini göstermektedir.⁶⁰

3.2. Hasan İlmî Kozanî’nin İlmî Yönü Mutasavvıflığı ve İrşat Faaliyetleri

Hasan İlmî Kozanî’nin en dikkat çeken yönü âlim ve mutasavvıf kişiliği olmalıdır. Onun hakkında ilmiyle âmil büyük bir mutasavvıf olduğundan⁶¹ ve eserleri ile bazı kitaplarının kenarına ‘Hasan İlmî’ notunu düştüğünden söz etmiştik. Nesilden nesile aktarılan en sonunda torunlarından Behzat Yazan’a emanet edilen el yazması Kur’ân-ı Kerîm günümüze kadar gelmiştir. Bahsi geçen el yazmasını biz de müşahade etme imkânı bulduk. Ayrıca görüştüğümüz birçok isim, kendisi de Kur’ân hafızı olan ‘Hacı Hattat’ın kız-erkek tüm evlatlarını güzel ahlak sahibi, hafız ve iyi bir hattat olarak yetiştirdiğini, onların da kendi el yazlarıyla Kur’ân-ı Kerîm yazdıklarını ifade etmişlerdir. Bu da tüm ailenin Kur’ân’a verdiği önemi göstermektedir. Bu durum ayrıca o devirde ender görülen kız çocuklarının yetiştirilmesi ve eğitilmesine iyi bir örnek teşkil eder.

⁵⁸ Yılmaz, *Adanmış Ömürler*, 91.

⁵⁹ Mehmed Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Meral Yayınevi, 1972), 1/450.

⁶⁰ Es’ad Sâhib, *Buğyetü’l-vâcid*, 162.

⁶¹ Hani, *Hadâiku’l-verdiyeye*, 757.

Hasan İlmî'nin tespit edebildiğimiz kadarıyla; 1. Sirâcü't-Tarîka ve Nûru'l-Hakîka,⁶² 2. el-Leâlî'l-Hüsna fi Şerhi Nuzumi'l-Esmâ'l-Hüsna,⁶³ 3. Mevlid-i Şerîf,⁶⁴ 4. Dîvân,⁶⁵ 5. ed-Dürretü'l-Münîra,⁶⁶ 6. Şerhu Esmâi Ehl-i Bedr,⁶⁷ 7. Peyamber-nâme⁶⁸ ve 8. Münâcât⁶⁹ adıyla dokuz adet eseri bulunmaktadır. Yakınları tarafından onun Hicaz'da ve Şam'da kaldığı vakitlerde geçimini temin etmek için belki de her biri hat sanatının seçkin ürünleri denilebilecek levhaları, el yazması kitapları ve -kaleme aldığı- el yazması Kur'ân-ı Kerîmlerden bahsedilmiş olmasını araştırmacıların dikkatine arz ederiz. Nitekim dijital ortamlarda kendisine atfedilen çeşitli hat numunelerine rastlanmaktadır.⁷⁰

Baytar el-Meydânî'nin onun hakkında 'Iraklı vurgusu' dışında yaptığı tespitler yerel sözlü aktarımları özetler mahiyettedir:

Şeyh Hasan el-Kozanî, Nakşibendiyyenin Hâlidîyye koluna bağlı Iraklı⁷¹ önemli bir hattattır. Allah ona rahmet etsin. O, ilimlerde derinleşmiş bir âlimdir. Özü sözü bir ve kavrayışı tam

⁶² Nakşibendî tarikâtının silsilesi, âdâb erkân ve usulünden bahseden Arapça mensur bir eserdir. Ankara İlahiyat Kütüphanesi'nde 'Hasan İlmî Kozanî, *Sirâcü't-Tarîka*.' adıyla 891 numarada kayıtlıdır. *Sirâcü't-Tarîka ve Nûru'l-Hakîka* adı için bk. İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, 2/7, 392.

⁶³ Kısa adı muhtemelen 'Şerhu'l-Esmâ'l-Hüsna' olup Arapça manzum bir eserdir. 'Esmâ'ü'l-Hüsna'nın 135 beyitten oluşan bir şerhidir. Ayrıca en uzun adı için bk. Hasan İlmî Kozanî, *el-Leâlî'l-Hüsna fi Şerhi'd-Düreri'l-Esmâ'l-Hüsna Nuzumi'l-Esmâ fi'd-De'âvâti'l-Manzumâti bi'l-Esmâ'l-Hüsna*, 7823. Ayrıca bk. İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, 2/392.

⁶⁴ Fidan, Mevlid-i Şerîf'in Süleymaniye Kütüphanesi'nde biri yazma (Yazma Bağışlar 02960 numara) diğeri matbu (Hacı Mahmud Efendi 04442) 278 beyitlik iki nüshası ile Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi 549/1 numaraya kayıtlı 253 beyitten meydana gelen nüshaları karşılaştıran bir makale yazmıştır. Bk. Tarık Fidan, "Hasan İlmî Efendi'nin Mevlid-i Şerîfi", *Asya Studies* 9/32 (2025), 232. Hasan İlmî Kozanî, *Mevlid-i Nebî* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, h. 1226). Aksoy da 1226/1811 tarihli bu esere işaret etmektedir. Hasan Aksoy, "Mevlid (Türk Edebiyatı)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/483. Ayrıca 7 Rebiülevvel 1288/15 Mayıs 1288 (27 Mayıs 1871) Çarşamba tarihli *Haşkayku'l-Vekâyi'* adlı gazetede; Hacı Ali Efendi adlı bir esnafın dükkanında taş basması tab' edilmiş bu eserin İstanbul'da iki kuruşa satıldığı şeklinde bir reklam ilanına rastlanmaktadır. *Haşkayku'l-Vekâyi'*, "Reklam İlanı (Hasan Kozanî'nin Mevlid-i Nebî Eseri)".

⁶⁵ Şiirlerini derlediği anlaşılan *Dîvân*'ı ile halk arasında okunan *Mevlid-i Nebî* adlı iki eseri için bk. Develioğlu, *Büyük İnsanlar*, 450. Ayrıca Yılmaz, Hacı Hattat'ın *Dîvân* ve *Mevlid-i Nebî* adlı eserlerin el yazması nüshaları 3. göbek torunları Esmâ ve Hakkı Yazan'a, onlardan kızları Asuman ve eniştereleri Ömer Çayan'a miras gibi intikal ettiğini de söylemektedir. Göbelli köyünde yaşayan 4. göbek olduğu torunu anlaşılan İsa Yazan'ın ağzından bu iki eserinin olduğu teyit etme imkânı bulduk. Ayrıca bk. Yılmaz, *Adanmış Ömürler*, 96-97.

⁶⁶ Hasan İlmî Kozanî, *ed-Dürretü'l-Münîra* (Bursa Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi: 4969/1-2, 20 varak).

⁶⁷ Ebü'l-Bekâat es-Süveydî'nin (ö. 1174/1761) *Esmâ'ü Ehl-i Bedr* adlı eserinin şerhidir. Muhtelif (Yazmabağışlar 2503) isimli dosyanın içinde 81b- 97a varakları arasında yer almaktadır. Yılmaz, *Ashâb-ı Bedr ve Şerhi* adıyla bahsettiği eserin ilk sayfasının fotoğrafını paylaşmakta ve Almanya'da bir kütüphanede olduğuna işaret etmektedir. Yılmaz, *Adanmış Ömürler*, 97.

⁶⁸ Peygamberlerin ziyaretgâhlarını tasvir eden 63 beyitten oluşan manzum bir eserdir. Tekdemir, Konya Yazma Eser Kütüphanesi Bölge Yazma Eserler BY4154/2'de kayıtlı eserin yer aldığı mecmua ile Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Koleksiyonu AE282/2'de kayıtlı el yazmalarının ona ait olduğuna dair bir makale yazmıştır. Bk. Hatice Kübra Tekdemir, "Tanınmayan Bir Şair: Hasan (İlmî) Kozanî ve Bilinmeyen Manzumeleri: Peyamber-nâme ve Münâcâtlar", *Dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 12/2 (2024), 530-547.

⁶⁹ Tekdemir, *Peyamber-nâme* adlı eserin devamında ve yine Hasan İlmî'ye atfettiği 11 beyitlik bir *Münâcât*'ından bahsetmektedir. Tekdemir, "Peyamber-nâme", 536 vd.

⁷⁰ Mustafa Uzel'in 'Hattat Hasan Fevzi hakkında malumat bulamadım fakat h. 1222 (m. 1807-08) ve 1261 (1845) tarihli iki levhasını gördüm notunu düştüğü levha (tablo) örneği için bk. Mustafa Uzel, "Hasan Fevzi Kozani Levha" (<https://hattatlarimiz.blogspot.com/2015/12/hasan-fevzi.html?spref=pi> 03 Aralık 2015).

⁷¹ İsmail Paşa ondan 'âlim ve faziletli şeyh Hasan 'İlmî' olarak bahsetmiş olsa da memleketini hatalı biçimde İrakî yani Iraklı olarak anmaktadır. Kozanî'nin memleketinin Adana olduğu bilinmektedir. İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, 2/7, 392.

erdemli biridir. Taliplerine daima yararlı ve müritlerine yol göstericidir. O, gökyüzünde parlayan ve etrafını sürekli aydınlatan dolunaya benzer. Milletin gözünde pek üstün ve heybetli biridir. Irak (doğrusu Anadolu) dolaylarında pek meşhurdur, onların (halkın) yanında parlayan bir güneştir. O, engin gönüllü, gözleri yaşaran ve ibadetlerine pek düşkün biridir. Kendileri yoksulluk ve çile hayatını yaşamayı yeğlerken; her şeyini ma'rifetullâh ehli, araştıran ve inceleyen seçkinlerin ve Nakşibendîlerin Şeyhi Hz. Hâlid'in yollarına sererdi. Allah ondan razı olsun.⁷²

Hasan İlmî, Kayseri Camî-i Kebîr Medresesi'nde okumuş ve bir süre müderrislik yapmıştır. Onun, Kozan havalisi denilebilecek Adana'nın dağlık kesimlerinde medreseler açtığı veya medreselerin aşılmasına öncülük ettiği bilinmektedir. Onun medrese ile tekkeyi bir arada tutan anlayışı yani Hâlidîliği temsil ettiğini ifade etmiştik. Narin'in, Hâlid-i Bağdâdî'nin bu metodunu Hâlidîliğin dayandığı "dinî (şer'î esaslara) temellere bağlılık, zikir ve fikre önem verme, geceleri ibadetle ihya etme, nafilelerle Allah'a yaklaşma ve nefis muhasebesi ve murakabesi" biçiminde beş başlık altında özetlediği⁷³ ve bu beş özelliği de onun şahsında topladığı torunları ve yakınları tarafından da teyit edilmektedir. Ziyaret ettiğimiz Hacı Hattat'ın çoğu yakınlarının evlerinde İmam Rabbânî'nin *Mektubât*'ının bulunması ve bu eseri okuduklarını ifade etmeleri yörede Hâlidîliğe dair ipuçları olarak görülebilir.

Yılmaz, mübalağalı şekilde Mevlâna Hâlid'in üç yüzü aşkın halifesi içinde Hacı Hattat'a çok değer verdiğini ve muhabbet beslediğini kaydetmektedir.⁷⁴ Ayrıca Hânî, Nakşibendi tarikatının ileri gelenleri veya şeyhleri arasında gösterdiği Hasan İlmî; "Âlimlerin en büyüklerinden, kibâr-i meşâyihin en bilgililerinden mürşid-i kâmil Hattat Hasan el-Kozanî kuddise sırruh" şeklinde söz etmektedir. Bu ifadede onun ilim sahibi önemli bir tasavvuf büyüğü yani Nakşibendî şeyhi olduğuna dikkat çekilmektedir.⁷⁵

Hasan İlmî çevre illere seyahat etmiş ve irşat faaliyetlerinde bulunmuştur. Develioğlu'nun kaydettiği ve yakınları tarafından da teyit ettiğimiz bir rivayette; Kayseri'nin Develi ilçesine yaptığı bir ziyarette, dönemin önemli halk ozanlarından Âşık Seyrânî (1800-1866) ile bir araya geldiği belirtilmektedir. Bu buluşmada, Âşık Seyrânî'nin Hasan İlmî'ye saygı göstererek hizmet ettiği belirtilmiştir. Seyrânî'nin saz ve söz performansına dair sorular sorulduğunda ise, Hasan İlmî onun Melâmî meşrebe sahip olduğunu, ancak manevi yolculuğunda olumlu bir sona ulaşacağını ifade etmiştir. Nitekim, Hasan İlmî'nin öngörüsü doğrultusunda, Âşık Seyrânî'nin hayatının son döneminde yazdığı, yaklaşık 200 beyitten oluşan *İstiğfarnâme* adlı eseri, onun manevi dönüşümünü yansıttığı şeklinde yorumlanmıştır.⁷⁶ Ayrıca Hasan İlmî'nin torunlarından Behzat Yazan, aile büyüklerinden, Âşık Seyrânî'nin Göbelli köyüne geldiğini ve burada kendi evlerinde misafir edildiğini öğrendiğini aktarmıştır. Âşık Seyrânî'nin, Hasan İlmî'nin müridi olup olmadığına dair kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, Seyrânî'nin ondan etkilendiği ve onu

⁷² Baytâr, *Hilyetü'l-beşer*, 475.

⁷³ Bk. İsmail Narin, "Hâlid el-Bağdâdî ve 'Risâle-i Farz u Sünnet'i Üzerine", *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidîliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi*, ed. Orhan Başaran, İstanbul: 2017 Bingöl Üniversitesi Rektörlüğü, 2017), 89.

⁷⁴ Yılmaz, *Adanmış Ömürler*, 92 vd. Bu bağlamda Mevlâna Hâlid *Mektubât*'ının '35. Mektub'unu onun ismine ithaf ederek kaleme alması ona değer verdiğinin ve çok muhabbet beslediğinin kanıtı sayılabilir. Es'ad Sâhib, *Mevlânâ Hâlid*, 198-199.

⁷⁵ Hani, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, 757.

⁷⁶ Bk. Develioğlu, *Büyük İnsanlar*, 449-450.

evinde bizzat ziyaret kendisine ederek saygısını gösterdiği, Yılmaz'ın da vurguladığı önemli bir detaydır.⁷⁷

Şeyh Hasan İlmî'nin tasavvufî geleneğini sürdüren halifeleri olmuştur. İçlerinde en meşhuru ise Kisenitli⁷⁸ Şeyh Hacı Ömer Efendi'nin oğlu İbrahim Efendi yani damadı olmalıdır. Zira yöreyi ziyaret eden Ahmed Cevdet Paşa Hacı Ömer Efendi'den övgüyle bahsetmektedir.⁷⁹ Hasan İlmî'nin Ömer Efendi'ye çok değer verdiği, kızlarını Ömer Efendi'nin oğullarıyla evlendirmesinden anlaşılmaktadır. Yörede her biri hakkında menkıbe anlatılan kızlarından Emine Hatun; (Şeyh) İbrahim Efendi'yle ve Ayşe Hoca (Şeyh) Hacı Hasan Efendi'yle evlenmişlerdir. Oğlu Müftü Ahmed Hilmî, Tomarzalı Şeyh Hüseyin Efendi ve Kozanlı Mahmud Efendi onun en bilinen halifelerindedir.⁸⁰ Maraşlı Şeyh Şakir Efendi (1840-1894),⁸¹ Ahmed Behçet ve Süleyman Karahisârî gibi zatlara halifelik icazeti vermiştir.⁸²

3.3. Hasan İlmî Kozanî Hakkında Menkıbe Tarzı Bir Anlatı Örneği

Hasan İlmî hakkında menkıbe tarzı anlatıyı örnek kabilinden vermek yararlı olacaktır. Bu anlatıyı onun toplum ve devlet nezdindeki saygınlığı ifade etmesi bakımından dikkat çekici buluyoruz. Bir menkıbe tarzı anlatı örneği;

Osmanlı döneminde, Adana vilayetine bağlı Kozan sancağının Feke kazasına bağlı Göbelli köyünde yaşayan Hasan İlmî'nin memleketinde geçen bir olay, halk arasında dilden dile anlatılmaktadır. Kozan sancağını o dönemde “Kozanoğlu Mehmet Ağa” namıyla bilinen bir bey idare etmekteymiş. Sancağın kışlık merkezi Sis'e, İstanbul'dan teftiş için iki paşa gelmiştir. Paşalar, (günümüzde) “Millet Bahçesi” de denilen yerde tahkikat için çadırlarını kurmuş idiler. Ancak Kozanoğlu, bu paşaların kendisini tutuklamak veya öldürmek için geldiklerini anlamış olmalı ki dağlara sığınmıştı. O sırada Hasan İlmî (Hacı Hattat Efendi), Haçin (Saimbeyli) kazasına bağlı Kötün (Mahmudlu) köyünde bulunmakta imiş. Kozanoğlu'nun adamları onun yanına varmışlar, dertlerini anlatmışlar ve ondan aracı olmasını istemişlerdir. Zamanın büyük velisi Hacı Hattat Efendi de onların Kozanoğlu'na yardımcı olması tekliflerini kabul etmiştir. Kozan'a (Sis'e) kadar gelerek paşaların kurduğu malum çadırına girmiş; o sırada içeride oturmakta olan paşaya selam vermiştir. Ama paşa onu küçümser bir tavırla pırdak orali olmayarak onunla hiç ilgilenmemiştir. Bunun üzerine Hacı Hattat Efendi, çadırdan ayrılarak (şimdiki) Kozan mezarlığına varmış ve bir kabrin başında dua etmeye başlamıştır. Gün içinde paşanın karnı ansızın şişmeye ve dayanılmaz ağrılar çekmeye başlamıştır. Hekimler derdine çare bulamamışlar. Paşanın yanındaki görevlilerden biri, Hacı Hattat'ın selamını almayan paşanın bedduaya uğramış olabileceğini söylemiştir. Hemen askerler, mezarlıkta dua eden Hacı Hattat'ı bulmuşlar ve ona hürmet edip yalvarırcasına ondan yardım istemişlerdir. Hacı Hattat Efendi, onlardan mezarlığın alt taraflarındaki Ağpınar'dan bir tas su getirmelerini söylemiştir. Askerler suyu getirmişler, Hacı Hattat Efendi de suya okuyup üflemiş ve paşaya gönderilmesini

⁷⁷ Seyrânî'nin Göbelli köyüne geldiğini torunlarından Behzat Yazan'ın ağzından bu anlatıyı ben de dinledim. Ayrıca bk. Yılmaz, *Adanmış Ömürler*, 92.

⁷⁸ Kisenit Feke'de Güzpinar adlı köyün eski adıdır. (A.H.).

⁷⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzat* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 160-162.

⁸⁰ Yılmaz, *Adanmış Ömürler*, 99-101.

⁸¹ Maraşlı şair Kâdirî şeyhi Şakir Efendi hakkında, 'İnbet eylemişdir Hacı Hattât-ı Kozaniden/Ana mirâs kalmışdır hilâfet pîr-i fâniden' dediği nakledilmektedir. Bk. Lütfi Alıcı - Gülcan Alıcı, "Maraşlı Divan Şairi Nadiri'nin Hayatı Edebi Şahsiyeti ve Eserleri", *Maraş Araştırmaları II*, ed. Samet Alıç - İbrahim Solak (Konya: Palet Yayınları, 2021), 2/277, 280, 306.

⁸² Hasan İlmî Kozanî, *Muhtelif Yazmalar* (Süleymaniye Kütüphanesi, 2503).

emretmiştir. Paşa bu sudan içince ağrıları dinmiş ve karnındaki şişlik inmiştir. Onun elinden şifa bulmasından minnettar kalan paşa, Hacı Hattat Efendi'ye ne dilerse dilesin ondan bir isteği olup olmadığını sormuştur. Hacı Hattat da Kozanoğlu'nun iyi bir insan olduğunu ve ona zarar verilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Paşa, onun bu isteğini kabul etmiş ve Kozan'ın "eşkiya yatağı" değil, "evliya yatağı" olduğunu söylemiş ve duasını almak istemiştir. Paşa Kozanoğlu'nun cirrit oyunundaki ustalığını duymuş ve onu yakinen görmek istemiştir. Hacı Hattat'ın ricasıyla Kozanoğlu dağdan inmiş, cirrit oynamış ve İstanbul'dan gelen rakibini yenerek paşanın takdirini kazanmıştır. Böylece Hacı Hattat'ın yardımıyla Kozanoğlu büyük bir beladan kurtulmuştur.⁸³

Hasan İlmî Kozanî hayatı boyunca, akrabası olsun olmasın tüm insanlara yardım ettiği, anlaşmazlık yaşayan taraflar arasında uzlaştırıcı bir rol üstlendiği ve toplumsal huzur ve barışı sağlamak amacıyla köyünden (Göbelli) uzak bölgelerden davet edildiği yönünde menkıbevi nitelikte başka anlatılar da bulunmaktadır. Kozan yöresinde, kendisini tanıyan pek çok kişinin, onun kabrini ziyaret ederken ayakkabılarını çıkarma ve mezar görünmez oluncaya dek geri geri yürüme gibi ritüel davranışlar sergiledikleri söylenmektedir. Ayrıca, kabrini ziyaret amacıyla Irak, Suriye ve Mısır gibi uzak ülkelerden ziyaretçilerin bölgeye geldikleri belirtilmektedir.⁸⁴

Sonuç

Bu makalede, Osmanlı'nın son dönemlerinde Adana'nın Feke ilçesine bağlı Göbelli köyünde yaşamış Nakşibendî-Hâlidî şeyhi, hattat ve âlim Hasan İlmî Kozanî'nin (ö. 1290/1873) biyografisi, sınırlı yazılı kaynakların sözlü tarih verileriyle desteklenmesiyle yeniden inşa edilmiştir. Eldeki belgeler ve anlatılar, onun asıl adının Hasan İlmî Kozanî olduğunu, halk arasında "Hacı Hattat Efendi" olarak tanındığını, Kayseri ve İstanbul'da klasik medrese eğitimi aldığını, hat sanatında Şem'î Mehmed Efendi'den icâzetname aldığını, uzun Hac yolculuğu sırasında Şam, Kahire, Mekke ve Medine'de dönemin önde gelen âlim ve sûfileriyle temas kurduğunu ve özellikle Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'den Nakşibendiyye-Hâlidîyye icâzeti alarak halifesi olduğunu kesinleştirmektedir. Mevlânâ Hâlid'in *Mektûbât*'ındaki 35. mektubun bizzat kendisine hitaben yazılmış olması, tarikat içindeki seçkin konumunu ve uluslararası çaptaki tanınırlığını belgeleyen önemli bir delildir.

Babası Topal Mehmed Efendi hakkında yazılı kaynaklarda neredeyse hiçbir bilgi bulunmamakla birlikte, köylülerin, akrabaların ve torunların aktarımları onun hayırsever biri, ilm u irfan sahibi, tarikat kültürüne sahip bir şahsiyet olduğunu ortaya koymaktadır. Feke'nin Çürükler köyündeki mezarı yerinde tespit edilmiş olup baş taşı, ulema ve şeyhlere mahsus sarık biçimindedir. Bu durum babasının da şeyh olduğu yönündeki savı güçlendirmektedir. Buna karşılık annesi, eşi ve daha önceki soyu hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Sözlü anlatılar, Hasan İlmî'nin tasavvufî olgunlaşma sürecinin, şeyhi Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'ninkine çarpıcı benzerlikler taşıdığını göstermektedir. Zira her ikisi de taşrada (Karadağ kasabası ve Göbelli köyü) doğmuşlar, temel dinî bilgilerini ve tasavvufî terbiyelerini büyük olasılıkla babalarından almışlar ve yakın şehirlerdeki medreselerde (Süleymaniye ve Kayseri)

⁸³ Halk arasında anlatılan bu menkıbe (hikâye) Savur tarafından birtakım ifade farklarıyla tezinde yer vermiştir. Bk. Savur, *Halk Kültürü Araştırması*, 385-386.

⁸⁴ Yılmaz, *Adanmış Ömürler*, 98.

genç yaşta müderrislik yapmışlardır. Her ikisi de sürekli öğrenme ve hakikat arayışında olmuşlardır. Bu amaçla büyük merkezlere (Bağdat ve İstanbul) gitmişler ve hayatlarının dönüm noktası denilebilecek Hac yolculukları olmuştur. Mevlânâ Hâlid Şam'da, Hasan İlmî ise doğduğu topraklarda vefat etmiştir. Bu paralellikler, Nakşibendîliğin Hâlidîyye kolunun Anadolu'daki kökleşme ve yayılma dinamiklerini anlamada değerli ipuçları sunmaktadır.

Mevlânâ Hâlid ve Hasan İlmî uzun seyahatleri esnasında İslam dünyasındaki siyasî ve içtimâî gerilemeyi yakından gözlemlemişler, çözüm olarak Müslüman birliğini ve Ehl-i Sünnet'in temsilcisi gördükleri Osmanlı Devleti ile hilafeti savunmuşlardır. Bu tavır, "Hâlidîler" in Osmanlı Devleti nezdinde itibar kazanmasına ve idarî-siyasî süreçlerde etkili olabilmesine zemin hazırlamıştır.

Akademik literatür, Mevlânâ Hâlid'in yüzlerce halife yetiştirdiğini ve bunların bir kısmını Anadolu dahil çeşitli coğrafyalara irşat ve tebliğ vazifesiyle gönderdiğini ortaya koymaktadır. Bu halifelerden biri olan Hasan İlmî, icâzetini aldıktan sonra memleketi (Adana vilayeti Kozan sancağı ve Feke kazasına bağlı) Göbelli köyüne dönmüş; tekke-medrese geleneğini sürdürmüş, erkek ve kız çocuklarını, halifelerini ve müritlerini hem klasik dinî ilimlerde hem de hat sanatında yetiştirmiştir.

Hasan İlmî ve halifelerinin faaliyetleri, Adana'nın kuzeyinde Kozan yöresinin İslamlaşma sürecini pekiştirmiş ve Nakşibendiyye-Hâlidîyye çizgisinde tasavvufî kültürün köklü bir şekilde yerleşmesine önemli katkılar sağlamıştır; bu kişiler yerel toplum içinde sevilen, sayılan ve hürmet edilen manevî bir figür olarak kabul edilmiştir. Özellikle kız çocuklarını Kur'ân hafızı, hattat ve birer mürebbiye olarak eğitmesi, 19. yüzyıl taşra Anadolu'sunda kadın eğitimi bakımından öncü bir uygulamadır. Köy ve aile çevresinde kızların da hat sanatıyla meşgul olduğuna dair güçlü sözlü gelenek bulunmakta; bu rivayetler, inceleme fırsatı bulduğumuz ve Hasan İlmî'nin kızına ait olduğu tespit edilen el yazması bir Mushaf-ı Şerif ile somut bir belge düzeyinde desteklenmektedir. Buna karşılık, Hasan İlmî'nin bizzat kendi elinden çıktığı iddia edilen Mushaf ve kitabelerin nispeti, şimdilik kesin yazılı belgeyle doğrulanamamıştır.

Çalışma, yazılı kaynakların yetersiz kaldığı durumlarda sözlü tarih yönteminin bilimsel verimliliğini de ortaya koymaktadır. Aile fertleri, köylüler ve torunlarla yapılan görüşmeler sayesinde literatüre girmemiş çok sayıda bilgi gün yüzüne çıkarılmıştır. Hâlidîlik, esasen Hint alt kıtasındaki Müceddidî çizginin devamı ve Nakşibendiyye'nin Mevlânâ Hâlid ile halifelerince yeniden yorumlanmış biçimidir; "tecdîd" ve "ihyâ" anlayışının 19. yüzyıl Osmanlı coğrafyasındaki en güçlü temsilcilerinden biri kabul edilmiştir. Bu bağlamda ülkemiz ve çevresinde tecdîd hareketinin son büyük halkalarından biri olarak Mevlânâ Hâlid ve halifeleri öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak Hasan İlmî Kozanî; ilmî birikimi, hattatlığı ve Anadolu Hâlidîliğinin en önemli temsilcilerinden biri oluşuyla, Osmanlı taşrasının manevî ve kültürel dokusunu anlamak isteyenler için vazgeçilmez bir şahsiyettir. Bu çalışma, onun hakkındaki bilgi birikimini genişletirken gelecek araştırmacılara disiplinler arası çalışmalar için sağlam bir temel sunmakta, mirasının yalnızca Göbelli köyüyle sınırlı kalmayıp geniş bir coğrafyanın manevî tarihine hâlâ ışık tuttuğunu göstermektedir.

Hasan İlmî'nin günümüze ulaşmamış mektupları, çocuklarının detaylı biyografileri, halifelerinin faaliyetleri, ailede nesilden nesile intikal eden el yazması Mushaf ve kitabeler, Fekes-Saimbeyli çevresindeki tekke-medrese kalıntıları, Şam kütüphanelerindeki icâzet tomarları, bölgedeki Nakşibendî-Hâlidîye ağının haritalandırılması ve sosyo-kültürel etkilerinin derinlemesine analizi gibi konular yeni çalışmalarla aydınlatılmayı beklemektedir.

Kaynakça | References

- Ahmed Cevdet Paşa. *Ma'ruzat*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- Ahmed Cevdet Paşa. *Tezâkir*. Ankara: TTK Basımevi, 1991.
- Akçura, Yusuf. *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. asırlarda)*. Ankara: AKDYK-TTK Basımevi, 2010.
- Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması*. 1-2 Cilt. İstanbul: Medrese ve Mizan Yayıncılık, 2024.
- Algar, Hamid. "Hâlid el-Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/283-285. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Alıcı, Lütfi - Alıcı, Gülcan. "Maraşlı Divan Şairi Nadiri'nin Hayatı Edebi Şahsiyeti ve Eserleri". *Maraş Araştırmaları II*. ed. Samet Aliç - İbrahim Solak. 267-306. Konya: Palet Yayınları, 2021.
- Alyasin, Yusuf. *Naqşibendiyye Tarikatı Örneğinde Suriye'de Tasavvuf*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Ateş, Fatma. *Adana Halk Hekimliğinde Ocak Kültü*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Baytâr, Abdürrezzak b. Hasan b. İbrâhim el-Meydânî ed-Dımaşkî. *Hilyetü'l-beşer fi târihi'l-karni's-sâlisi aqr*. thk. Muhammed Behcet Baytâr. 1-3 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1993.
- Beydilli, Kemal. "Osmanlılar (Yakın Dönemler)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/496-502. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 1-2 Cilt. İstanbul: Meral Yayınevi, 1972.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Vehhabîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/611-615. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Demirbağ, Hüseyin. *XVI. yüzyılda Anadolu'da Varsak Türkmenleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Develioğlu, Abdullah. *Büyük İnsanlar Üçbin Türk ve İslam Müellifi*. İstanbul: Yayılcak Matbaası, 1973.
- Efe, Adem. "Uluslararası Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Sempozyumu Bildirileri". *Uluslararası Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî Sempozyumu*. 437-441. 11-13 Haziran 2010. Ankara: Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi, 2012.
- el-Hac Hasan Şükrü. *Menâkıbü Şemsu's-şumûs der Hak Hazreti Mevlânâ el-Arâs*. Dersaadet/İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1302.
- Ener, Kasım. *Çukurova'nın İşgali ve Kurtuluş Savaşı*. İstanbul: Berksoy Matbaası, 1961.
- Ergül, Hatice. *53 Nolu Adana Şeriyce Siciline Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Es'ad Sâhib, Muhammed. *Kitâbu Buğyetü'l-vâcid fi Mektûbât-i Hazret-i Mevlânâ Hâlid*. Diyarbakır: Mektebetü Seyda, 2012.
- Es'ad Sâhib. *Mektûbât-ı Mevlânâ Hâlid*. çev. Dilaver Selvi - Kemal Yıldız. İstanbul: Ümran Yayınları, 1993.
- Fidan, Tarık. "Hasan İlmî Efendi'nin Mevlid-i Şerifi". *Asya Studies* 9/32 (2025), 231-260.
- Gündüz, İrfan. "Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Hani, Abdülmecid b. Muhammed b. Muhammed. *el-Kevâkibü'd-dürriyye 'ale'l-ḥadâiki'l-verdiyye fi ecillâi's-sâdeti'n-Naqşibendiyye*. thk. Muhammed Hâlid Harse. Dimaşk: Dârü'l-Beyrutî, 1997.
- Hasan İlmî Kozanî. *ed-Dürretü'l-Münîra*. Yazma. Bursa Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi: 4969/1-2, 20 varak.
- Hasan İlmî Kozanî. *el-Leâli'l-Hüsnâ fi Şerhi'd-Düreri'l-Esmâi'l-Hüsnâ Nuzumi'l-Esmâ fi'd-De'avâti'l-Manzumâti bi'l-Esmâi'l-Hüsnâ*. İstanbul: 7823, 66 varak.
- Hasan İlmî Kozanî. *Mevlid-i Nebî*. İstanbul: Hacı Osman Zeki Matbaası, ts.

- Hasan İlmî Kozanî. *Muhtelif Yazmalar*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, 2503, 157.
- Hasan İlmî Kozanî. *Sirâcü't-Tarîka ve Nûru'l-Haqqîka*. Mensur. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yazma Eserler Bölümü, Ayn. No: 46743-Kayıt No: 36571, 1b-14b.
- Hocazâde Ahmed Hilmî. *Hadikatü'l-evliyâ silsile-i meşâyihî Nakşibendiyye*. İstanbul: Meârif Nezâreti, 1318.
- İsmail Paşa, Babanzâde el-Bağdâdî. *İzâhü'l-meknûn fî zeyli ala Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 1-2 Cilt. Vekâletü'l-Me'ârif, 1366.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.
- Karlıoğlu, Fatih. *19. Yüzyılın Başlarında Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Diplomasi Beyrut Limanı ve Hinterlandında Fransız Ticaret Ağı (1798-1840)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Kavak, Abdulcebbar. *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidilik*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2016.
- Kılıç, Atabey. "Göncüzâde Kâsım Efendi". *Kayseri Ansiklopedisi*. ed. Fatih Gökdağ. 2/391-392. İstanbul: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2010.
- Kılıç, Rüya. *Osmanlıdan Cumhuriyete Sufi Geleneğin Taşıyıcıları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.
- Köprülü, Fuad. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. Ankara: TTK Basımevi, 1991.
- Kurt, Yılmaz. "Hasanpaşazâdeler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/539. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kürkçüoğlu, Kemal Edip. *Tasavvuf Tarihi Ders Notları*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014.
- Memiş, Abdurrahman. *Hâlid-i Bağdâdî ve Anadolu'da Halidilik*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Narin, İsmail. "Hâlid el-Bağdâdî ve 'Risâle-i Farz u Sünnet' Üzerine". *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidiliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi*. ed. Orhan Başaran. 85-95. İstanbul: 2017 Bingöl Üniversitesi Rektörlüğü, 2017.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Anadolu (Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/110-116. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Onar, Mustafa. *Kuruluşundan Kurtuluşuna Bağlantıları ile Saimbeyli*. İstanbul: Ulusoy Ofset Matbaacılık, 2009.
- Özkaya, Yücel. "Mütesellim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/203-204. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Savur, Suat. *Adana İli Tufanbeyli İlçesi Halk Kültürü Araştırması*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Sümer, Faruk. "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihden XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar)". *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)* 1/1 (1963), 1-113.
- Şeyh Ahmed. *Gülzâr-ı Sofiyye Der İzâhî Kasîde-i Tâiyye Şerhi*. çev. Abdullah Develioğlu. İstanbul: Amedî Matbaası, 1343.
- Tekdemir, Hatice Kübra. "Tanınmayan Bir Şair: Hasan (İlmî) Kozanî ve Bilinmeyen Manzumeleri: Peyember-nâme ve Münâcâtlar". *Dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)* 12/2 (2024), 530-547.
- Topbaş, Osman Nuri. *Osmanlı/Âbide Şahsiyetleri ve Müesseseleriyle*. İstanbul: Erkam Yayınları, 1999.
- Türkoğlu, Serkan. "Şem'i'nin Manzum Kasîde-i Nûniyye Tercümesi". *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 32 (Aralık 2023), 59-78.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*. Ankara: TTK Basımevi, 3. Basım, 1984.
- Yılmaz, Abdurrahman. *Din Hizmetine Adanmış Ömürler*. İstanbul: Kitaparası Yayınları, 2021.
- Yinanç, Mükremin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944.
- "Hasan Fevzi Kozani Levha". Mustafa Uzel / İnternet, 03 Aralık 2015. <https://hattatlarimiz.blogspot.com/2015/12/hasan-fevzi.html?spref=pi>.
- Hakâyiku'l-Vekâyî'. "Reklam İlanı (Hasan Kozanî'nin Mevlîd-i Nebî Eseri)" (07 Mayıs 1288), 4.